

Tomasz FIGLUS*

**GENEZA I ZMIANY STRUKTURY
SPOŁECZNO-GOSPODARCZEJ OSADNICTWA WIEJSKIEGO
W DOBRACH KRÓLEWSKICH
NA OBSZARZE PRZEDROZBIOROWEGO
POWIATU SZADKOWSKIEGO**

Streszczenie. Artykuł prezentuje wyniki badań geograficzno-historycznych dotyczących osadnictwa wiejskiego w dobrach królewskich na obszarze powiatu szadkowskiego w okresie przedrozbiorowym. W pierwszej części dokonano ustalenia metryki historycznej wsi, głównie na podstawie źródeł dokumentowych, z uwzględnieniem ich lokalizacji i przynależności własnościowo-administracyjnej. Wchodziły one w skład odrębnej tenuty szadkowskiej, stanowiły część klucza majątkowego starostwa sieradzkiego bądź tworzyły pojedyncze, drobne dzierżawy dóbr monarszych. W dalszej kolejności przeprowadzono analizę zmian społeczno-gospodarczych poszczególnych wsi, wykorzystując rejestry podatkowe z 1511 i 1518 r. i lat 1552–1553, lustracje i inwentarze dóbr królewskich z lat 1564, 1616–1620, 1628–1632, 1659–1665 i 1789 r. oraz taryfę podymnego z 1775 r. W badaniach uwzględniono potencjał demograficzny wsi, ich strukturę społeczno-agrarną, powierzchnię gruntów, kierunki użytkowania rolniczego, ze szczególnym uwzględnieniem folwarków, poziom dochodowości i jego źródła oraz zakres powinności feudalnych. W wyniku badań dynamiczno-porównawczych udało się dokonać periodyzacji, wydzielając okres rozwoju ekonomicznego i wzrostu demograficznego (wiek XVI), fazę regresu i depopulacji (wiek XVII) oraz etap odbudowy i ponownej aktywizacji gospodarczej (wiek XVIII).

Słowa kluczowe: struktura społeczno-gospodarcza, osadnictwo wiejskie, dobra królewskie, powiat szadkowski.

Zagadnienie królewszczyzn, ich kształtowania oraz rozwoju społeczno-gospodarczego stanowi niezwykle istotny element dziejów wsi. Niestety, mimo bogatej i stosunkowo dobrze zachowanej bazy źródłowej, problem ten jest wciąż słabo

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt, Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk Geograficznych, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych, 90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31.

rozpoznany w polskiej historiografii. Nadal brakuje kompleksowych opracowań na ten temat, a dotychczasowe prace mają wyłącznie charakter przyczynkarski. Oprócz syntetycznych form ujęcia tej kwestii, wciąż niewystarczający wydaje się również zakres badań regionalnych w tym zakresie. W kontekście obszaru stanowiącego przedmiot zainteresowań autora wskazać można jedynie pojedyncze prace podejmujące ściśle w ujęciu historycznym problematykę prawnowłasnościową, ludnościową lub ekonomiczną dóbr królewskich, ze szczególnym uwzględnieniem samego Szadku¹, choć na ogół zagadnienie to ujmowane jest w szerszej skali przestrzennej². Kierując się powyższymi przesłankami, podjęto próbę przeanalizowania genezy oraz zmian struktury społeczno-gospodarczej osadnictwa wiejskiego na obszarze przedrozbiorowego powiatu szadkowskiego w ujęciu dynamiczno-porównawczym. W rekonstrukcji rozwoju wiejskiej sieci osadniczej wykorzystano przede wszystkim dokumenty zgromadzone w kodeksach dyplomatycznych, materiały pochodzące z ksiąg grodzkich i ziemskich sieradzkich oraz szadkowskich, źródła kościelne, jak również wypisy z Metryki Koronnej w konfrontacji z dotychczasowymi ustaleniami historiograficznymi. Podstawę do analizy rozwoju społeczno-gospodarczego stanowiły dla autora źródła skarbowo-podatkowe³, przede wszystkim w postaci lustracji królewskich z lat 1564, 1616–1620, 1628–1632, 1659–1665 i 1789 r.⁴, obejmujących swym

¹ Zob.: E. Nejman, *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomierskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t.10, s. 245–261; J. Janczak, *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55; J. Szubzda, *Monice i inne podsieradzkie królewszczyzny*, cz. 1–2, „Na Sieradzkich Szlakach” 2008, nr 4, s. 8–12, 2009, nr 2, s. 23–27; A. J. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870; T. Marszał, *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995; W. Puś, *Dzieje Szadku do początku XVI w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 1; M. Wisińska-Kłuba, *Szadek w XVI–XVIII w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 5.

² Zob.: S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49; tenże, *Wieś sieradzka w XII–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 59–71; B. Baranowski, *Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1970, ser. I, z. 72, s. 35–47; tenże, *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów...*, s. 101–125; A. Stojnowski, *Użytkownicy królewskich województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskiego (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1975, t. 23, s. 315–329.

³ K. Górka, *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 184–189; Z. Guldon, *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1966, t. 31, nr 1, s. 73–80; K. Chłapowski, J. Dygdała, *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w., po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 161–171.

⁴ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565* (dalej: LWWK 1564), cz. 1, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1616–1620* (dalej: LWWK 1616–1620), cz. I, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632* (dalej: LWWK 1628–1632),

zasięgiem badany powiat. W odniesieniu do pierwszej połowy XVI w. wykorzystano rejestry poborowe z lat 1511–1518 i 1552–1553⁵, zaś uzupełnieniem danych pochodzących z końca XVIII w. była taryfa podymnego z 1775 r.⁶

Przedrozbiorowy powiat szadkowski był dość rozległy. Na podstawie obliczeń planimetrycznych obejmował on powierzchnię 2228 km². Jego granice w znacznej mierze wyznaczały rzeki Warta, Ner i Brodnia. W połowie XVI w., na 374 wsie zlokalizowane na terenie powiatu szadkowskiego, wsie królewskie stanowiły zaledwie 2,5% ogółu wsi. Dla porównania w tym samym czasie odnotowano na badanym obszarze istnienie 51 wsi kościelnych (co stanowiło 13,6% ogółu wsi) oraz 314 wsi szlacheckich (83,9% ogółu wsi). Warto nadmienić, iż odsetek wsi królewskich na badanym terenie był najniższy spośród wszystkich powiatów w województwie łęczyckim i sieradzkim. Był on zbliżony do analogicznego wskaźnika dla powiatu piotrkowskiego, a jednocześnie prawie 3 razy mniejszy niż dla całego województwa sieradzkiego, przy czym dla większości powiatów, z wyjątkiem brzezińskiego oraz ziemi wieluńskiej, odsetek ten nie przekraczał 10% wsi⁷.

Stan posiadania dóbr monarszych na obszarze powiatu szadkowskiego w okresie nowożytnym możliwy jest do odtworzenia, jak wcześniej wspomniano, dzięki ekscerpcji rejestrów poborowych oraz materiałów pochodzących z lustracji królewskich w okresie nowożytnym. Przed dokonaniem analizy zmian ich stanu społeczno-gospodarczego warto przyjrzeć się bliżej genezie osadnictwa wchodzącego w skład domeny monarszej na badanym obszarze. Centrum kształtującego się sukcesywnie klucza majątkowego stanowił niewątpliwie ośrodek miejski w Szadku. Pierwsza pisana wzmianka na jego temat pochodzi z 1295 r., kiedy książę Władysław Łokietek nadał rycerzowi Wilczkowi dwa łany ziemi pod *civitatem nostram Schadek* (pod miastem naszym Szadkiem)⁸. Szereg dokumentów na temat powiązań Szadku z jego wiejskim zapleczem odnajdujemy w wielu dokumentach wystawionych przez władzę lub sąd ziemski sieradzki z drugiej połowie XIV w.,

cz. 2: *Województwo sieradzkie*, wyd. Z. Guldon, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665* (dalej: LWWK 1659–1665), cz. 2: *Województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789* (dalej: LWWK 1789), cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń 2004.

⁵ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. II: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIII, Warszawa 1883 (dalej: PW).

⁶ *Polen, oder Verzeichniß aller adlichen, geistlichen und königlichen Oerter in Polen, nach den Woiwodschafthen und Districten, und mit Bemerkung der Anzahl der Rauchfänge in jedem Orte*, „Magazin für die neue Historie und Geographie” 1788, t. 22, wyd. A. F. Büsching, s. 41–414 (dalej: *Podymne 1775*).

⁷ K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998, s. 63.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny Polski* (dalej: KDP), wyd. L. Rzyszczeński, A. Muczowski, Warszawa 1878, t. 2, nr 157.

m.in. związanych ze sprzedażą wójtostwa czy lokacją wsi⁹. Niezwykle istotną informację w tym kontekście odnaleźć można w dokumencie z 1372 r., w którym Jan Kmita, starosta sieradzki, rozstrzygnął na sądzie wiecowym sprawę uposażenia kościoła św. Idziego w Starym Szadku. Pojawia się tam również wzmianka o *curia regalis*, wskazująca, iż Szadek był już wówczas ośrodkiem włości książęcej¹⁰. Status ten potwierdza jednoznacznie *Liber beneficiorum* Jana Łaskiego oraz rejestry poborowe z XVI w.¹¹ Trudno jednoznacznie rozstrzygać stan posiadania majątności należących do władcy w okresie wczesnego średniowiecza z uwagi na ograniczony zasób źródeł. Z ustaleń S. Zajączkowskiego wynika, że mógł być on dużo większy niż ten uchwytany na podstawie materiałów o późniejszej metryce historycznej, gdyż z czasem znaczna część osad ulegała alienacji, stając się własnością instytucji kościelnych, szlachty lub stanowiąc uposażenie wójtostw w miastach¹².

Stan dóbr królewskich na omawianym obszarze jest wyraźnie uchwytany dopiero na podstawie źródeł z końca XIV w., w związku z licznymi zapisami w księgach ziemskich i grodzkich¹³. Na podstawie danych pochodzących z rejestrów poborowych z lat 1511–1518 oraz 1552–1553, a zatem odnoszących się do początkowej fazy omawianego okresu, w kategorii osad królewskich na terenie powiatu szadkowskiego odnajdujemy zapis na temat 9,5 wsi, w tym: Wielka Wieś, Kobyla¹⁴, Kromolin, a ponadto Szadkowice, Grzybów, Wilamów, Prusinowice, Trzebiczna (część)¹⁵, Polków oraz Czechy (Czechów). Stan ten zweryfikowany jest dzięki analizie lustracji z lat 1564–1565. Trzeba jednak pamiętać, że w lustracji pominięto osady obciążone tzw. starymi sumami. Ich skład ustalił jednak A. Tomczak na podstawie rewizji listów, czyli kontroli tytułów prawnych na użytkowanie królewskich¹⁶. Początkowo wsie tworzące klucz majątkowy koncentrujący się wokół Szadku stanowił formalnie część starostwa grodowego sieradzkiego. W 1588 r. doszło jednak do jego odłączenia od macierzystego sta-

⁹ *Matricularum Regni Poloniae summaria* (dalej: MRPS), cz. I–IV, V/I, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919, III, nr 38, s. 190; *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419* (dalej: PSL), cz. 1–2, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, t. III–IV, Warszawa 1897, II, 5368.

¹⁰ MRPS, IV/1, nr 1063; A. Parczewski, *Monografia...*, s. 82–83.

¹¹ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej* (dalej: LBL), wyd. J. Łukowski, t. I–II, Gniezno 1880–1881, t. I, s. 439; PW, s. 176, 187, 228, 309.

¹² S. Zajączkowski, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. 4, s. 60.

¹³ Por. S. Zajączkowski, *O materiałach do geografii historycznej dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1963, t. 22, z. 1, s. 89–99; tenże, *Sprawa pierwszego zapisu (w świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej)*, „Rocznik Łódzki” 1963, t. 7, nr 10, s. 103–132.

¹⁴ Współcześnie Kobyla Miejska.

¹⁵ Poza osadą królewską istniała również wieś szlachecka o tej samej nazwie, która zachowała się w postaci drobnego przysiółka do końca XIX w., po czym w wyniku procesów regulacyjnych uległa zanikowi.

¹⁶ LWWK 1564, cz. 1, s. XXXIX–L.

rostwa i powstania starostwa niegrodowego z siedzibą w Szadku¹⁷. W ten sposób w okresie kolejnych już lustracji królewskich mamy do czynienia z tenutą szadkowską¹⁸ obejmującą, oprócz miasta, Wielką Wieś, Kobyle i Kromolin. Pozostałe wymienione uprzednio wsie stanowiły drobne tenuty, z wyjątkiem wsi Polków i Czechy, które ze względu na peryferyjne położenie w obrębie powiatu szadkowskiego pozostały w rękach starosty sieradzkiego (ryc. 1).

Przyjrzyjmy się nieco bliżej metryce historycznej i genezie wsi wchodzących w skład domeny monarszej na terenie powiatu szadkowskiego. Trzebiczną jest wsią, której dotyczy najstarszy zapis źródłowy, gdyż odnosi się do 1276 r. W dokumencie tym książę Leszek Czarny nadał Raławowi, synowi Damiana, dąbrowę, która powszechnie nazywana była Trzebiczną¹⁹. Jan Łaski na początku XVI w., opisując uposażenie plebana w Męce, wskazuje na nadziały monarsze²⁰. Informacje pisane na temat Wielkiej Wsi pochodzą z 1295 r. i odnoszą się do cytowanego już wcześniej dokumentu Władysława Łokietka, w którym władca dokonał nadania wolnych łąnów Wilczkowi *in Magna Villa*²¹. Przynależność własnościowa osady jest potwierdzona w źródłach z XVI w.²²

Pierwsze zapiski dotyczące wsi Wilamów pojawiają się w źródłach w 1339 r. i dotyczą procesu, w którym jako świadek występuje Zolmanus, sołtys tejże wsi²³. Lokacyjny i własnościowy status osady potwierdzają również materiały źródłowe późniejszego pochodzenia²⁴. Pierwsza zapiska dotycząca wsi Polków pochodzi z 1358 r. Odnosi się do dokumentu znanego z kopii z 1416 r. na temat otrzymania przez Kazimierza Wielkiego od klasztoru augustianów we Wrocławiu czterech wsi, w tym rzeczonyj osady, w zamian za pewne posiadłości w Kaliskiem²⁵. Pierwsze dane pisane na temat Prusinowic odnajdujemy natomiast w księgach sądowych łęczyckich pod datą 1388 r., z czym wiąże się dokument odnotowujący Andreeasa piszącego się z tejże miejscowości²⁶. Późniejsze źródła wskazują na zarządcę tej włości królewskiej (*Mathias, villicus de Prussinovicze*), co jednocze-

¹⁷ A. Sucheni-Grabowska, *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974, s. 225; K. Chłapowski, *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996, s. 102.

¹⁸ Dobra ziemskie należące do monarchy (królewskiej), pozostające w dzierżawie na zasadach czynszowych.

¹⁹ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku* (dalej: DKM), wyd. B. Ulanowski, Archiwum Komisji Historycznej, t. IV, Kraków 1887, 42, s. 217.

²⁰ LBL, I, s. 391.

²¹ KDP, II, 157

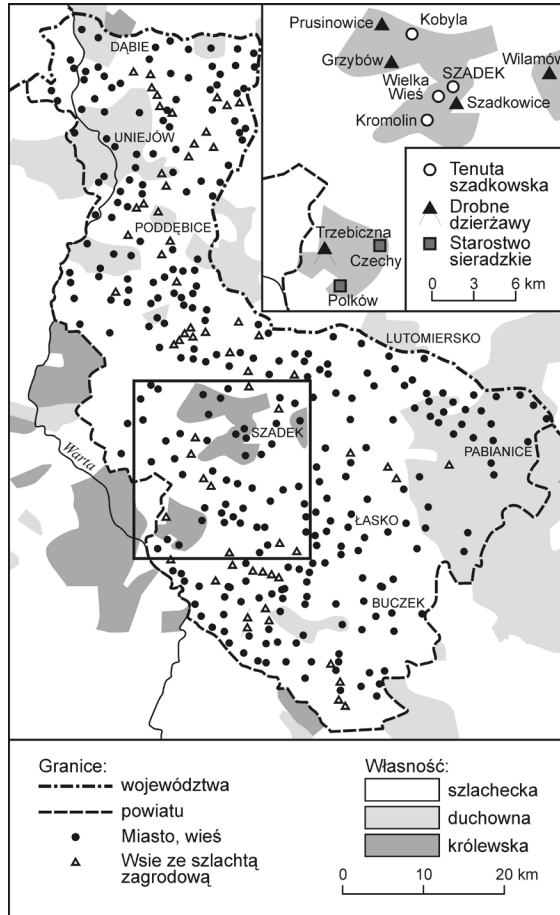
²² LBL, I, s. 440–441.

²³ *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, wyd. 2, t. I, Poznań 1890, s. 268.

²⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), *Terrestria Siradiensia*, ks. III, f. 25 (zapis z 1402 r.); LBL, I, s. 440–441.

²⁵ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski* (dalej: KDW), t. III, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879, 2050, zob. też LBL, I, s. 391–392.

²⁶ PSL, I, 656.

Ryc. 1. Dobra królewskie na tle struktury własnościowej osadnictwa w powiecie szadzkowskim w poł. XVI w.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998

śnie potwierdza jej przynależność własnościową²⁷. Pierwsze wzmianki na temat wsi Szadkowie pochodzą z 1392 r. i odnoszą się do lokacji na prawie średzkim tejże osady przez starostę sieradzkiego Jana z Tęczyna i sprzedaży sołectwa Piotrowi, kmieciowi ze wsi Dubie. Dokument określał ponadto uposażenie sołtysa, jego obowiązki i uprawnienia oraz powinności osadników²⁸. Rok później

²⁷ AGAD, *Terrestria Siradiensia*, ks. I, f. 57 (zapis z 1394 r.)

²⁸ *Teki Pstrokońskiego* (dalej: TP), 3344, f. 196–197, [za:] S. Zajączkowski i S. M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 132.

król Władysław Jagiełło dokonał zatwierdzenia na prośbę sołtysa wydanego wcześniej aktu lokacyjnego²⁹. Status własnościowy wsi potwierdzony jest następnie w *Liber beneficiorum*³⁰.

Wieś Czechy znana jest natomiast w materiale źródłowym dopiero od 1406 r. na podstawie wzmianki na temat kmiecia piszącego się z tejże osady³¹. Z tego samego roku pochodzą pierwsze zapiski na temat Grzybowa w kontekście informacji odnotowującej Jakusza piszącego się z tej osady³². Zapisy Metryki Koronnej dają ponadto podstawę, by zaklasyfikować osadę do włości monarszej³³. Zdecydowanie późniejsze wzmianki źródłowe odnajdujemy w stosunku do innej wsi królewskiej, tj. Kobyła. Odnosi się ona bowiem do roku 1417, kiedy to w księgach ziemskich szadzkowskich odnotowano sołtysa tej wsi³⁴, a późniejsze źródła potwierdzają status królewski osady³⁵. Dokładnie z tego samego roku pochodzi pierwsza zapiska źródłowa na temat Kromolina, a dotyczy ona kmiecia Mirka, piszącego z tej miejscowości³⁶. Jednocześnie odnajdujemy potwierdzenie przynależności własnościowej tejże wsi³⁷.

Przeprowadzona analiza jest próbą rekonstrukcji rozwoju wiejskiej sieci osadniczej w dobrach królewskich na terenie powiatu szadzkowskiego i stanowi asumpt do dalszych rozważań na temat zmian społeczno-ekonomicznych tych osad w okresie nowożytnym. W pierwszej kolejności warto przyjrzeć się bliżej pochodzącym z pierwszej połowy XVI w. danym statystycznym, które ujęte zostały w ówczesnych rejestrach poborowych.

Dane dotyczące rejestru dla parafii Męka określają stan łąnów chłopskich dla wsi Polków, Czechy i Trzebiezna. W 1511 r. w Polkowie odnotowano 2,5 łąna, w 1518 r. 2 łąny, w Czechach 5,5 łąna w 1511 r., 7 łąnów w 1518 r. W odniesieniu do Trzebieznej początkowo odnajdujemy wzmiankę o całkowitym opustoszeniu (*parte regalis per totum deserta*), w 1518 r. wskazano natomiast 2 łąny³⁸. W obrębie parafii szadzkowskiej w Wielkiej Wsi i w Kromolinie w 1511 r. nie odnotowano łąnów chłopskich, w 1518 r. odpowiednio 1,5 łąna i 1 łąn. W analogicznych momentach czasowych w Kobyli odnotowano po 4 łąny, w Szadkowicach po 5 łąnów. W Prusinowicach i w Wilamowie w 1511 r. zarejestrowano odpowiednio 6 i 7 łąnów, zaś w 1518 r. odpowiednio 7,5 oraz 9,5 łąna ziemi chłopskiej³⁹.

²⁹ Tamże.

³⁰ LBL, I, s. 440–442.

³¹ S. Kozierowski, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski* (dalej: Koz.), Poznań 1926, t. I, s. 70.

³² Koz., I, s. 137 na podstawie: AGAD, *Castrensia Siradiensia*, ks. II, f. 33v.

³³ MRPS, IV/5, nr 2113 (zapiska z 1557 r.)

³⁴ Koz., I, s. 182 na podstawie AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. I, f. 7.

³⁵ MRPS, I, nr 2141 (zapiska z 1490 r.).

³⁶ Koz. I, s. 207 na podstawie AGAD, *Terrestria Szadkoviensia*, ks. I, f. 37.

³⁷ MRPS, IV/5, nr 2116 (zapiska z 1557 r.).

³⁸ PW, II, s. 194.

³⁹ Tamże, s. 187.

Według kolejnego rejestru, pochodzącego z lat 1552–1553, udało się ustalić dane dotyczące liczby osadników i łąnów z tego okresu. We wsiach parafii w Męce, tj. w Czechach, odnotowano 13 osadników gospodarujących na 8,5 łąnach ziemi, w Polkowie 9 osadników na 2,5 łąnach ziemi, analogicznie w Trzebiecznej 6 osadników na 2,5 łąna ziemi. Dodatkowo w Czechach i Polkowie wskazano obecność karczmy, w Trzebiecznej zaś młyna⁴⁰. Podobne dane udało się pozyskać dzięki analizie rejestrów z tego okresu dla parafii szadkowskiej. W Grzybowie zarejestrowano w celach podatkowych 2 łąny sołtysie. W Szadkowicach odnotowano 1 łąn sołtysi i 5 osadników. Liczby łąnów chłopskich nie podano. Uzyskujemy natomiast dane na temat 2 zagrodników i młynarza. Dla Kobyli odnotowano 8 kmieci osiadłych na 4 łąnach ziemi, analogicznie w Kromolinie 8 osadników na 3 łąnach ziemi. Dla Wielkiej Wsi podano liczbę 9 osadników przypadających na 3,5 łąna oraz 2 łąny sołtysie. W Prusinowicach odnotowano zaś 16 osadników gospodarujących na 5 łąnach, odpowiednio w Wilamowie 25 osadników na 7,5 łąna oraz obecność karczmy⁴¹.

W świetle przeprowadzonej analizy łatwo dostrzec znaczne zróżnicowanie wielkościowe: od wsi małych poniżej 3 łąnów (np. Polków) do wsi większych powyżej 5 łąnów (np. Wilamów). W XVI w. w większości badanych wsi obserwujemy zjawisko stagnacji lub sukcesywnego wzrostu liczby łąnów chłopskich, z wyjątkiem wsi największych (tj. Prusinowic i Wilamowa), w których odnotowujemy niewielki spadek wielkości nadziałów chłopskich.

Prowadzone w okresie średniowiecza zabiegi mające na celu scentralizowanie i reorganizację domeny królewskiej napotkały w okresie wczesnonowoczesnym na istotne problemy natury prawno-politycznej. Gromadzone przez stulecia i zagospodarowane do tej pory dobra monarsze nierzadko zmieniały przynależność własnościową. Wsie, wchodzące w skład majątku królewskiego, podlegały zastawom na rzecz bogatych i wpływowych przedstawicieli szlachty, tworząc tym samym drobne, a co za tym idzie słabiej prosperujące gospodarczo tenuty. W odniesieniu do powiatu szadkowskiego warto wskazać przykład Szadkowic, które w 1552 r. darowane zostały przez Zygmunta Augusta swemu sekretarzowi Rafałowi Wargawskiemu, po śmierci którego posiadaczami wsi byli jego dalecy krewni – Jarochowscy⁴². Inne wsie królewskie: Prusinowice i Wilamów, wykupił w 1548 r. podskarbi koronny Jan Lutomirski z rąk Piotra Opalińskiego, a pięć lat później otrzymał je na wieczność⁴³. Podobny los spotkał Trzebieczną, która w latach 40. XVI w. przejęta została przez Jana Głowackiego, sędziego ziemskiego sieradzkiego, a następnie odkupiona przez Jana Krzysztoporskiego, pisarza ziemskiego sieradzkiego, i finalnie odsprzedana w 1557 r. Janowi Gomolińskiemu,

⁴⁰ Tamże, s. 244.

⁴¹ Tamże, s. 228–229.

⁴² AGAD, Metryka Koronna, ks. 81, f. 202.

⁴³ MRPS, V, nr 36.

kasztelanowi spycimierskiemu⁴⁴. W tej sytuacji swoisty proces „prywatyzacji” dóbr monarszych zapoczątkował ruch egzekucyjny domagający się ich restytucji. W wyniku decyzji sejmku piotrkowskiego w 1562–1563 r. zarządzono dokonanie lustracji, które ustaliły faktyczny stan gospodarczy dóbr, pozwalający na przejmowanie części dochodów na poczet utrzymania dworu i wojska kwarcianego⁴⁵. W ten sposób uzyskujemy cenny materiał źródłowy pozwalający odtworzyć obraz społeczno-gospodarczy wsi królewskich powiatu szadkowskiego w drugiej połowie XVI w.

Wielkość wsi królewskich na obszarze powiatu szadkowskiego oraz wysokość świadczeń uiszczanych staroście (tj. suma czynszu pieniężnego oraz wartość w naturaliach) ilustrują zamieszczone dane statystyczne (tabl. 1). W zestawieniu pominięto informacje na temat dzierżawionych przez M. Lutomirskiego Prusinowic i Wilamowa, które zostały wyłączone z lustracji, a podlegały jedynie rewizji prowadzonych przez dzierżawcę działań na rzecz wsi.

Tablica 1. Wielkość i dochodowość wsi królewskich w powiecie szadkowskim w świetle lustracji z 1564 r.

Wieś	Liczba		Suma dochodów		
	łanów (w tym osiadłych)	kmieci	florenów	groszy	denarów
Polków	8,5	9	37	11	3,5
Czechów	10	18	41	24	2
Grzybów	5 (2)	-	4	12	0
Wielka Wieś	5	10	53	25	13
Kromolin	4	8	43	4	12
Kobyła	4	8	14	14	12
Szadkowice	9 (5)	5	11	10	12
Trzebiczna	24 (2)	4	26	11	6

Źródło: LWWK 1564, cz. 2, s. 15–17, 19–20, 48–53.

Zaprezentowane dane wyraźnie wskazują na znaczne zróżnicowanie wielkościowe lustrowanych wsi. Biorąc pod uwagę powierzchnię mierzoną liczbą łanów, nominalnie największą wsią była w tym czasie Trzebiczna. W przeważającej części składała się ona z gruntów opustoszałych. Podobnie wielkościowo względem siebie (ok. 8–10 łanów) były: Polków, Czechów i Szadkowice. Średnio o połowę mniejsze wsie to: Grzybów, Wielka Wieś, Kromolin i Kobyła. Niektóre z nich

⁴⁴ LWWK 1564, cz. 1, s. XLI.

⁴⁵ A. Sucheni-Grabowska, *Królewszczyzny*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, red. A. Mączak, t. I, Warszawa 1981, s. 390.

były częściowo opustoszałe (tj. Grzybów oraz Szadkowice). Trzeba przy tym pamiętać, że w zestawieniu nie ujęto zwolnionych od powinności gruntów wójtowskich w Kromolinie (4 łany) i w Szadkowicach (2 łany). Grzybów obejmował natomiast wyłącznie łany wójtowskie oraz pozostające w dzierżawie, które z kolei podlegały opodatkowaniu. Zważywszy na kryterium liczby kmieci wyraźnie odznaczała się wieś Czechów, co raczej stanowiło normę w odniesieniu do osad królewskich należących do starostwa sieradzkiego. Pozostałe wsie były mniej ludne. Większość badanych wsi obejmowała w okresie lustracji ok. 8–10 kmieci. Przebieżnie o połowę mniej ludne były od nich Szadkowice oraz Trzebiczna. W zestawieniu pominięto zagrodników, o nadziałach których źródła milczą (np. sześciu w Wielkiej Wsi, w tym karczmarz, po dwóch w Szadkowicach i Trzebicznnej oraz karczmarz w Czechowie). Warto przy tym przeanalizować relację obu mierników, co daje wyobrażenie o przybliżonej wielkości poszczególnych gospodarstw chłopskich. Pod tym względem zróżnicowanie badanych wsi wydaje się mniej wyraźne. Statystycznie rzecz biorąc, w Polkowie i Szadkowicach przeważały nadziały jednołanowe (ok. 17 ha), w pozostałych zaś wsiach mamy do czynienia z gospodarstwami półłanowymi (ok. 9 ha).

Obszar użytków rolnych nie zawsze korespondował z dochodowością wsi, na co wskazują przytoczone dane lustracyjne. Najbardziej dochodową z punktu widzenia potencjału gospodarczego była Wielka Wieś, przynosząca ponad 50 florenów⁴⁶, mimo że była to osada relatywnie mała pod względem powierzchni i nie największa ludnościowo. Prawie dwa razy bardziej ludny Czechów przynosił dochody o 1/5 mniejsze. By ukazać wyraźne zróżnicowanie w tym zakresie, wystarczy porównać ze sobą dwie identyczne wielkościami wsie: Kromolin i Kobyla, których uzyskiwane dochody różnią się od siebie aż trzykrotnie. Dla porównania wieś Trzebiczna, zamieszkiwana jedynie przez czterech kmieci gospodarujących na 2 łanach, przynosiła dwa razy pokąźniejsze dochody aniżeli dwa razy większa i ludniejsza Kobyla. Zgodnie z danymi ujętymi w lustracji z 1564 r. ludność zamieszkująca wsie królewskie powiatu szadkowskiego zobowiązana była do uiszczania renty feudalnej w postaci czynszów oraz naturaliiów. Z obliczeń własnych autora wynika, że dochody z tytułu czynszu w większości badanych wsi wahały się w granicach 20–25% ogółu świadczeń. Wyjątkiem w tym zakresie jest jedynie Kromolin, w którym czynsz stanowił niecałe 15% ogółu dochodów. W odniesieniu do naturaliiów, chłopci zobligowani byli do daniny w ustalonej liczbie korców⁴⁷ żyta, owsa, pszenicy (tylko Kromolin), a ponadto kapłonów, kur, jaj, serów oraz masła (tylko wsie Kromolin, Kobyla i Wielka Wieś). Dodatkowo dochody pochodziły z zarybienia niewielkich stawów, zlokalizowanych w Szadkowicach i Trzebicznnej⁴⁸.

⁴⁶ Obrachunkowa jednostka pieniężna równa 30 groszom, czyli 540 denarom.

⁴⁷ Miara objętości stosowana dla ciał sypkich, wynosząca w zależności od regionu od ok. 43 do 128 litrów.

⁴⁸ LWWK 1564, cz. 2, s. 15–17, 19–20, 48–53.

Początek epoki nowożytnej przyniósł znaczące zmiany w gospodarce rolnej. W kontekście sprzyjających uwarunkowań politycznych oraz koniunktury wynikającej z popytu na zboże, na szeroką skalę nastąpił rozwój folwarków, czyli dużych gospodarstw rolnych, nastawionych na zbył, funkcjonujących w oparciu o przymusową robociznę chłopów, czyli pańszczyznę. Zakładano je na gruntach przejętych po sołectwach, opuszczonych przez chłopów, terenach do tej pory niezagospodarowanych i karczunkach leśnych. W omawianym okresie obserwujemy zatem powstawanie folwarków na obszarze województwa sieradzkiego, w tym powiatu szadkowskiego⁴⁹. Proces ten nie ominął również dóbr królewskich. W świetle analizowanej lustracji wykazano funkcjonowanie na badanym obszarze trzech folwarków, zlokalizowanych w Wielkiej Wsi, Szadkowicach i Trzebicznnej. Dysponujemy jedynie danymi dotyczącymi wielkości folwarku szadkowickiego, którego powierzchnia wynosiła 2 łany.

Pod względem specyfiki funkcjonalnej folwark w Wielkiej Wsi miał charakter zarówno uprawny, jak i hodowlany, pozostałe folwarki nastawione były wyłącznie na produkcję zbożową. Najbardziej zróżnicowana była struktura zasiewów folwarku wielkowiejskiego, gdzie uprawiano żyto (100 korców), pszenicę (8 korców), jęczmień (6,5 korca), owies (86 korców), proso i groch (po 2 korce). Biorąc pod uwagę wielkość zasiewów oraz plony, można stwierdzić, że wyraźnie dominowała jednak produkcja żytnio-owsiana. W omawianym folwarku prowadzono również hodowlę bydła (47 szt., w tym 14 krów dojnych i 13 cieląt), owiec (31 szt.), świń (23 szt.) i gęsi (33 szt.). Dla porównania folwark w Szadkowicach i Trzebicznnej obejmował wyłącznie zasiew żyta (odpowiednio 20 i 27,5 korca) i owsa (odpowiednio 15 i 14 korców). Z oczywistych względów zdecydowanie najbardziej dochodowy był w tym czasie folwark w Wielkiej Wsi, w którym odnotowano sumę 178 florenów, 19 groszy i 9 denarów z produkcji roślinnej i 23 floreny i 42 grosze z produkcji zwierzęcej. Dla porównania folwark w Szadkowicach przynosił dochód 24 florenów i 1 grosza, zaś folwark w Trzebicznnej 17 florenów i 20 groszy⁵⁰.

W pierwszej połowie XVII w. dostrzec można pierwsze symptomy kryzysu gospodarczego. Przyczyniło się do niego stopniowe obniżenie popytu na zboże oraz częste kłęski nieurodzaju determinujące spadek produkcji rolnej. W ten sposób zakończył się również okres prosperity podszadkowskich wsi królewskich. Rodzące się trudności ekonomiczne były rekompensowane dalszą feudalizacją stosunków społecznych. Oprócz ograniczenia swobody osobistej, nastąpił proces

⁴⁹ Zob. szerzej: A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500–1580*, Warszawa 1959; M. Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976; S. M. Zajęzkowski, *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 1970, t. 31, s. 1–43; B. Baranowski, *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, ser. I, z. 1, s. 81–102; tenże, *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958.

⁵⁰ LWWK 1564, cz. 2, s. 49–53.

dalszej eksploatacji warstwy chłopskiej poprzez wzrost różnego rodzaju powinności pańszczyźnianych. W warunkach zagrożenia zewnętrznego i potrzeb finansowych z tym związanych wzmożeniu uległ ruch egzekucyjny, czego efektem było przeprowadzenie kolejnych lustracji w stosunkowo bliskim horyzoncie czasowym, tj. w latach 1616–1620 oraz 1628–1632. Dały one podstawę do przeprowadzenia analizy stanu społeczno-gospodarczego badanych wsi w tym okresie. Z uwagi na pełniejszy materiał źródłowy wykorzystano głównie dane pochodzące z drugiej z wymienionych lustracji. W tym okresie, czasowo w skład tenuty szadkowskiej weszły wieś Brzeg i Brodnia, później stanowiące oddzielną dzierżawę, pominięte w rozważaniach ze względu na ich lokalizację tuż poza granicami badanego powiatu. Z lustracji nadal wykluczone były wsie: Wilamów i Prusinowice, gdyż pozostawały w tzw. „starych sumach”, dzierżone w tym czasie przez Jana Tarnowskiego, podczaszego sieradzkiego⁵¹. W okresie pierwszej z siedemnastowiecznych lustracji wieś Czechy stanowiła odrębną dzierżawę, której posesorem był Piotr Sędziwój Bykowski, wojewodzie sieradzki. Później jednak powróciła ona do starostwa sieradzkiego⁵². Zamieszczone niżej dane ilustrują wielkość i rangę ekonomiczną badanych wsi w pierwszej połowie XVII w. (tabl. 2).

Tablica 2. Wielkość i dochodowość wsi królewskich w powiecie szadkowskim w świetle lustracji z lat 1628–1632

Weś	Liczba		Suma dochodów		
	łanów (w tym osiadłych)	kmieci	florenów	groszy	denarów
Polków	12 (1)	2	166	26	0
Czechów	10	17	137	23	4
Wielka Wieś	5 (3)	5	195	10	0
Kromolin	4 (1,5)	3	126	16	0
Kobyła	4	8	37	2	0
Trzebiczna	24 (2)	b.d.	5	22	12

Źródło: LWWK 1628–1632, cz. 2, s. 63–68, 90–91, 93–95.

Przy ogólnie stałej liczbie łanów tworzących wieś, obserwujemy wyraźny, w stosunku do poprzedniej lustracji sprzed ponad 60 lat, spadek liczby kmieci. Jedyne w przypadku Czechowa i Kobyli liczba kmieci pozostała na tym samym lub zbliżonym poziomie. Szczególnie dotkliwy wydaje się spadek liczby kmieci w Polkowie, których pozostało jedynie dwóch gospodarujących na jednym łanie ziemi. Tak istotny ubytek być może stanowił efekt poważnej klęski elementarnej.

⁵¹ LWWK 1616–1620, cz. 1, s. 189–190.

⁵² AGAD, *Metryka Koronna*, ks. 166, k. 108–108v.

O połowę lub więcej nastąpił również spadek liczby kmieci w Wielkiej Wsi i Kromolinie. W tym kontekście zmniejszyła się zatem wyraźnie liczba łąnów osiadłych, a zdecydowana większość kmieci dzierżyła półłanowe gospodarstwa. Spadkowi liczby kmieci towarzyszył wzrost liczby małorolnych zagrodników, których odnotowano po pięciu w Wielkiej Wsi i Kromolinie, po czterech w Polkowie i Czechowie. Zgodnie z zapisami lustratorów łąny puste miały być zasiewane na rzecz dworu, a powinności z nich były egzekwowane nawet w przypadku ugorowania lub odłogowania pól. Mimo zatem istotnego ubytku chłopów, dzierżawcy usilnie dążyli do utrzymania stałego poziomu dochodów. W związku z powyższym stosowano metody ekstensywne polegające na tym, że wysokość czynszu i danin pozostała na tym samym poziomie lub nierzadko też wzrosła. Z obliczeń własnych autora wynika, że udział czynszu w dochodach poszczególnych wsi uległ znacznemu spadkowi w stosunku do poprzednio analizowanego okresu. W Wielkiej Wsi i Kromolinie wyniósł on ok. 3% dochodów, w Polkowie i Czechowie ok. 6%, w Kobylu (gdzie liczba kmieci była wciąż wysoka) ok. 10%. Dochody wsi wiązały się już przede wszystkim ze sprzedażą uzyskiwanych płodów rolnych, głównie żyta i owsa. Wpływy finansowe zapewniała również zmonopolizowana przez dwór propinacja, *teraz dekretem JKM zakazana* karczmarzom, od których czynsz pobierano jedynie z tytułu szynku (w Wielkiej Wsi, Polkowie i w Czechowie). Podstawową formą renty feudalnej stała się pańszczyzna. W analizowanej lustracji po raz pierwszy uzyskujemy dokładny opis tego rodzaju powinności. Otóż nastąpił w tym czasie planowy wzrost robocizny na rzecz dworu z dwóch do trzech dni z każdego półłanka w tygodniu, a ponadto, jak wskazuje lustracja Czechowa, chłopci *powóz, przędziwo, szarwarki, tłukę, straż i insze powinności odprawować powinni*⁵³.

Kryzys gospodarczy odcisnął swoje piętno w sferze gospodarki folwarczej badanych dóbr ziemskich. Prawdopodobnie zanikowi uległy wcześniej już słabo prosperujące folwarczki w Szadkowicach i Trzebiczej. Nadal funkcjonował natomiast największy z nich, zlokalizowany w Wielkiej Wsi. Prace rolne prowadzono w nim zgodnie systemem trójpolowym. W strukturze zasiewów wyraźnie dominowało żyto ozime oraz owies, w niewielkim stopniu uprawiano również jęczmień, pszenicę, groch, żyto jare oraz proso. Zauważalny jest przy tym pewien wzrost plenności poszczególnych ziemiopłodów w stosunku do poprzedniej lustracji (żyta ze 174 do 210 kop, owsa z 90 do 120 kop, jęczmienia z 20 do 35 kop itd.). Stan taki spowodował, że dochodowość folwarku z tytułu produkcji roślinnej wzrosła do 747 florenów i 10 groszy. Prowadzono w tym czasie również hodowlę. Odnotowano 35 szt. bydła (w tym 18 krów dojnych), 32 szt. owiec, 11 szt. świń i 23 szt. gęsi, co opowiadało dochodowi 83 florenów. Oznacza to, że udział dochodów produkcji zwierzęcej pozostał na tym samym poziomie co poprzednio (ok. 10%) w stosunku do całości dochodów folwarku⁵⁴.

⁵³ LWWK 1628–1632, cz. 2, s. 63–68, 90–91, 93–95.

⁵⁴ Tamże, s. 64–65, por. LWWK 1616–1620, cz. 1, s. 118–119, LWWK 1564, cz. 2, s. 49–50.

Połowa XVII w. wiąże się z dalszym pogłębieniem kryzysu gospodarczego i spadkiem potencjału demograficznego wsi. Niewątpliwie decydujący wpływ miały na to straty wojenne, wynikające z najazdu Szwecji na tereny Rzeczypospolitej oraz wojna domowa związana z konfederacją hetmana Jerzego Lubomirskiego. Maszerujące wojska plądrowały podszadkowskie wioski, dokonywano grabieży inwentarza, rekwirowano żywność, dopuszczano się mordów i gwałtów. Doskonale ten stan rzeczy obrazują wyniki kolejnej lustracji królewskiej, przeprowadzonej w latach 1659–1665. Podstawowe dane statystyczne z niej pochodzące zestawiono w tabl. 3. Warto nadmienić, że ignorowane do tej pory ze względu na tzw. stare sumy wsie Wilamów i Prusinowice po raz pierwszy podlegały lustracji⁵⁵. Trzebiczna zaś wchodziła czasowo w skład dzierżawy warckiej, której ówczesnym posesorem był Jan Wężyk.

Tablica 3. Wielkość i dochodowość wsi królewskich w powiecie szadkowskim w świetle lustracji z lat 1659–1665

Wieś	Liczba			Suma dochodów		
	łanów	kmieci	zagrodników	floreńów	groszy	denarów
Polków	12	1	4	52	22	9
Czechy	10	5	1	190	5	15
Wielka Wieś	5	1	4	21	27	0
Kromolin	4	1	6	22	4	0
Kobyła	4	2	6	15	1	0
Prusinowice	11,5	17	4	246	6	13,5
Trzebiczna	24	0	0	0	0	0
Wilamów	7,5	2	3	105	13	0

Źródło: LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 103–104, 108–109, 163–164, 179–180, 184–187.

Analiza zaczerpniętych z lustracji informacji daje obraz skali strat i zniszczeń, jakie na badanym obszarze spowodowały wojny oraz inne klęski elementarne. Przede wszystkim doszło do gwałtowanego spadku gospodarstw kmiecych, w większości badanych wsi przeszło o połowę, a ich liczebność,

⁵⁵ Posesorem Wilamowa w okresie lustracji był Stanisław Wolski i Katarzyna Starkowiecka, którzy uzyskali wieś z rąk kasztelana wieluńskiego Andrzeja Radoszewskiego w 1658 r. (LWWK 1659–1665, cz. II, s. 163). Dzierżawcami Prusinowic byli Stanisław Krzycki, sędzia ziemski kaliski, z żoną Zofia Głębocką (LWWK 1659–1665, cz. II, s. 184). Uprzednio, w 1645 r. glejt królewski brał w opiekę poddanych tej wsi przed nadmiernym uciskiem Sebastiana Tarnowskiego (AGAD, *Castrensia Siradiensia*, rel., 26, cz. II, k. 114–114v.).

z wyjątkiem Prusinowic, wahała się *ad praesens dla srogiego spustoszenia* od jednego do pięciu. We wsiach tenuty szadkowskiej (tj. Wielkiej Wsi, Kromolinie i Kobyli) nastąpił wzrost liczby małorolnych (ujętych dodatkowo w tabl. 3), którzy zaczęli wyraźnie dominować w strukturze społeczno-agrarnej badanych osad. W skrajnym przypadku dostrzegalnych wówczas procesów depopulacyjnych dochodziło do całkowitego zaniku osadnictwa, czego doskonałym przykładem była Trzebiczna, w której *ostatek pusto gruntów leżało, a teraz zaś wszyscy spustoszeeli, żadnego poddanego dla srogich opresyj żołnierskich nie-masz*. Taki stan musiał wyraźnie odzwierciedlić się w regresie gospodarczym badanych dóbr ziemskich, czego efektem był bardzo gwałtowny, w stosunku do poprzednio analizowanej lustracji, spadek dochodowości wsi⁵⁶. Z uwagi na niewielką liczbę kmieci, odsetek czynszu w ogóle zysków pochodzących z królewszczyzn był znikomy. Przeważały za to naturalia, głównie w postaci daniny w życie i owsie, w Kromolinie dodatkowo w pszenicy, w Polkowie, Czechach, Wilamowie i Prusinowicach z uwzględnieniem kur i jaj. Zwiększona wyraźnie w stosunku do pozostałych wsi dochodowość, dostrzegalna w Czechach, Prusinowicach i Wilamowie, to efekt czerpania zysków z obecnych tam nadzia-łów folwarcznych. Struktura zasiewów była analogiczna jak w poprzednich okresach. Dominowała uprawa żyta i owsa z niewielką domieszką jęczmienia, pszenicy, prosa i grochu. W zakresie powinności feudalnych nie zmieniła się w tym czasie wielkość pańszczyzny sprzężajnej kmieci i pieszej zagrodników. Chłopi zobligowani byli ponadto oprócz robocizny do tzw. powozu oraz straży na rzecz dworu. Dodatkowo, w Prusinowicach wspólnie z Wilamowem rekrutowano spośród chłopów żołnierza, którego powoływano do tzw. piechoty wybranieckiej. Był on zwolniony, na podstawie dekretu sądu asesorskiego z 1617 r., z powinności feudalnych, które w jego imieniu uiszczali pozostali włościanie⁵⁷.

W drugiej połowie XVIII w., po długim okresie kryzysu gospodarczego, wojen i klęsk elementarnych poczyniono starania na rzecz rozwoju rolnictwa w dobrach królewskich. Rozpoczęto uprawę nowych roślin, podnoszono poziom hodowli. Dokonano odbudowy zniszczonych zagród, odbudowano zabudowania dworskie, co zaowocowało ponownym wzrostem potencjału ekonomicznego wsi wyrażającym się jego zwiększoną dochodowością. Towarzyszył temu również obserwowany w czasach stanisławowskich wzrost demograficzny i wewnętrzne różnicowanie struktury agrarnej ludności chłopskiej. Omawiane procesy rejestruje wyraźnie lustracja królewszczyzn przeprowadzona w 1789 r. Obraz stosunków społeczno-gospodarczych w odniesieniu do osad wiejskich z powiatu szadkowskiego z tego okresu ukazują zamieszczone dane statystyczne (tabl. 4).

⁵⁶ LWWK 1659–1665, cz. 2, s. 103–104, 108–109, 163–164, 179–180, 184–187.

⁵⁷ Tamże, s. 164, 186.

Tablica 4. Wielkość i dochodowość wsi królewskich w powiecie szadkowskim w świetle lustracji z 1789 r.

Wieś	Liczba		Suma dochodów		
	kmieci i półrolników	zagrodników	zł	gr	den
Polków	0	8	412	7	9
Czechów	17	3	356	8	0
Wielka Wieś	5	0	2166	20	14
Kromolin	4	1			
Kobyła	8	1			
Prusinowice	18	3	2026	6	12
Wilamów	23	5	1716	27	9

Źródło: LWWK 1789, cz. 2, t. 1, s. 193–194, 201, 207–208, 213–216, 230–231, 235, tab. 18.

Analiza zestawionych informacji wyraźnie wskazuje na zwiększenie liczby gospodarstw chłopskich w badanym okresie. W trzech wsiach (Czechów, Prusinowice i Wilamów) notujemy bowiem średnio po ok. 20 nadziałów półłanowych, co w praktyce oznacza, w konfrontacji z danymi na temat wielkości wsi z XVII w., że wszystkie łany miały charakter osiadły, a zjawisko występowania łanów opustoszałych miało wyłącznie charakter marginalny. Mniejszą liczbę półrolników obserwujemy we wsiach tenuty szadkowskiej. Porównując je jednak z informacjami na temat wielkości gruntów tychże wsi, wydaje się to całkowicie zrozumiałe. Dostrzec można jednocześnie znaczącą liczebność chłopów gospodarujących na mniejszych nadziałach gruntowych. Na podstawie materiału źródłowego w przypadku dwóch wsi (tj. Polkowa i Czechowa) można dodatkowo odtworzyć liczbę komorników, których było w tym czasie odpowiednio sześciu oraz siedmiu. Jedynie wieś Polków nie zdołała wyraźnie zrekompensować dawnych strat ujętych w poprzednich lustracjach. W całości bowiem stała się osadą zamieszkiwaną wyłącznie przez małorolnych chłopów i czeladź dworską.

Pod względem potencjału gospodarczego wyraźnie wyróżniają się dwie największe wsie, tj. Prusinowice i Wilamów, których dochodowość w tym czasie osiągała poziom 1700–2000 zł, podczas gdy zyski płynące z pozostałych wsi wahały się w granicach 300–700 zł. Dla wsi tenuty szadkowskiej można ustalić jedynie średni statystycznie poziom dochodowości przypadający na jedną wieś, gdyż po odliczeniu czynszów i danin miejskich dysponujemy jedynie danymi sumarycznymi dla ogółu wsi tejże dzierżawy. Po przeanalizowaniu tzw. procentów intraty rocznej dla poszczególnych wsi dostrzec można dużo bardziej złożoną aniżeli uprzednio strukturę dochodów, wskazującą na zróżnicowanie form działalno-

ści gospodarczej. Oprócz dominujących do tej pory zysków płynących z uprawy żyta i owsa, a ponadto jęczmienia, pszenicy i grochu oraz płodów rolnych związanych z hodowlą, w tym przędzy, pojawiają się w większości wsi znaczne sumy dochodów z tytułu szynku piwa i gorzałki. We wsiach, gdzie prowadzona była przez posesora propinacja, czego doskonałym przykładem był Wilamów, udział finansowy produkcji trunków osiągał prawie 50% ogółu uzyskiwanych dochodów. Ważnym elementem obciążeń feudalnych wciąż pozostawała robocizna, która we wsiach tenuty szadkowskiej osiągała wartość 3–5 dni pańszczyzny pieszej dla półrolników, pomniejszonej odpowiednio w przypadku sprzężaju i 2 dni dla zagrodników⁵⁸.

Inwentarze dóbr, stanowiące integralny element lustracji, ukazują stan zabudowy wiejskiej. Odnotowano obecność dworu i karczmy w Wilamowie, Prusinowicach i Polkowie oraz karczmy w Kobyli. Odnajdujemy dość szczegółowy opis obiektów gospodarczych wchodzących w skład folwarków. Zwyczajowo był to spichlerz, 1–3 stodoły, obora, stajnia, a ponadto niewielkie chlewy, kurniki, owczarnie (w Wilamowie) i browary (w Wilamowie i Polkowie). Nie odnajdujemy natomiast w lustracji informacji na temat zabudowy chłopskiej. Dane te autor pragnie uzupełnić, wykorzystując w tym celu, zbliżoną do lustracji w sensie horyzontu czasowego, taryfę podymnego (podatku pobieranego od każdego komina na dachu) z 1775 r. W odniesieniu do wsi królewskich w granicach powiatu szadkowskiego uzyskujemy informacje na temat 11 obiektów zlokalizowanych w Polkowie, 16 w Czechach, po 8 w Wielkiej Wsi i Kobyli, 3 w Kromolinie, 13 w Szadkowicach, 34 w Wilamowie i 36 w Prusinowicach⁵⁹.

Dalsze próby reform stymulujących rozwój gospodarczy wsi przerwał upadek Rzeczypospolitej. W wyniku drugiego rozbioru Polski w 1793 r. wsie monarsze powiatu szadkowskiego, podobnie jak wszystkie inne królewszczyzny w tej części kraju, zostały przejęte przez rząd pruski, stając się następnie własnością rządową, co rozpoczyna jednocześnie nowy etap ich rozwoju w zupełnie innych warunkach geopolitycznych i społeczno-agrarnych. Przedstawiona analiza daje podstawę, by prześledzić proces kształtowania osadnictwa i zmian strukturalnych, jakie zachodziły w sferze prawno-organizacyjnej, demograficznej i agrarnej królewskich szadkowskich w różnych skalach przestrzennych w okresie średniowiecza i epoki nowożytnej. Można w tym zakresie wyróżnić okresy rozwoju ekonomicznego i wzrostu demograficznego (XVI w.), czasy regresu i depopulacji (XVII w.) oraz odbudowy i ponownej aktywizacji gospodarczej (XVIII w.). Artykuł pozwala prześledzić ewolucję zmian społeczno-ekonomicznych, jakie zachodziły w osadnictwie wiejskim na badanym obszarze i stanowić może asumpt do pogłębionych badań mikroregionalnych bądź dalszych studiów o charakterze porównawczym.

⁵⁸ LWWK 1789, cz. 2, t. 1, s. 193–194, 201, 207–208, 213–216, 230–231, 235, tab. 18.

⁵⁹ Podymne 1775, s. 96–102.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych

Castrensia Siradiensia, ks. II, f. 33v.

Metryka Koronna, ks. 166, k. 108–108v., ks. 81, f. 202.

Terrestria Siradiensia, ks. I, f. 57, ks. III, f. 25.

Terrestria Szadkoviensia, ks. I, f. 7., ks. I, f. 37.

Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej” 1887, t. 4.

Kodeks dyplomatyczny Polski, wyd. L. Rzyszczyński, A. Muczkowski, t. II, Warszawa 1878.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I–IV, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877–1881.

Księgi sądowe łączycykie od 1385 do 1419, cz. 1–2, [w:] *Teki A. Pawińskiego*, t. III–IV, Warszawa 1897.

Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, t. I, wyd. 2, Poznań 1890.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564–1565, cz. 1, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. 2, wyd. A. Tomczak, Bydgoszcz 1963.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628–1632, cz. 2: *Województwo sieradzkie*, wyd. Z. Guldon, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665, cz. 2: *Województwa sieradzkie, łączycykie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, wyd. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1789, cz. 2: *Województwo sieradzkie*, t. 1: *Powiaty sieradzki i szadkowski*, wyd. R. Kabaciński, K. Mikulski, J. Pakulski, Toruń 2004.

Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich. 1616–1620, cz. 1, wyd. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994.

Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. I–II, wyd. J. Łukowski, Gniezno 1880–1881.

Matricularum Regni Poloniae summaria, cz. I–IV, V/1, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1905–1919.

Polen, oder Verzeichniß aller adlichen, geistlichen und königlichen Oerter in Polen, nach den Woiwodschaften und Districten, und mit Bemerkung der Anzahl der Rauchfänge in jedem Orte, „Magazin für die neue Historie und Geographie” 1788, t. 22, wyd. A. F. Büsching, s. 41–414.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego, t. II: *Wielkopolska*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIII, Warszawa 1883.

Opracowania

Baranowski B., *Gospodarstwo chłopskie i folwarczne we wschodniej Wielkopolsce w XVIII wieku*, Warszawa 1958.

- Baranowski B., *Rozwój gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w województwie łęczyckim i wschodniej części województwa sieradzkiego do połowy XVII wieku*, „Zeszyty Naukowe UŁ” 1955, ser. I, z. 1, s. 81–102.
- Baranowski B., *Struktura gospodarcza regionu łęczycko-sieradzko-wieluńskiego w XVI–XVIII w.*, „Zeszyty Naukowe UŁ. Nauki Humanistyczno-Społeczne” 1970, ser. I, z. 72, s. 35–47.
- Baranowski B., *Stosunki gospodarcze i społeczne w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 101–125.
- Chłapowski K., Dunin-Wąsowiczowa A., *Przynależność własnościowa osiedli*, [w:] *Atlas historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, red. H. Rutkowski, Warszawa 1998, s. 58–64.
- Chłapowski K., Dygdała J., *Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w., po półwieczu*, „Studia Źródłoznawcze” 2005, t. 43, s. 161–171.
- Chłapowski K., *Elita senatorsko-dygnitarska Korony za czasów Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 1996.
- Górska K., *Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych XVI wieku*, „Studia Źródłoznawcze” 1957, t. 1, s. 184–189.
- Guldon Z., *Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI wieku*, „Zapiski Historyczne” 1966, t. 31, nr 1, s. 73–80.
- Janczak J., *Ludność powiatu szadkowskiego w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Przeszość Demograficzna Polski” 1975, t. 8, s. 3–55.
- Kamler M., *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976;
- Kozierowski S., *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. I, Poznań 1926.
- Marszał T., *Szadek. Monografia miasta*, Szadek 1995.
- Nejman E., *Parafie dekanatu szadkowskiego i niektóre z dekanatu lutomińskiego (powiat szadkowski) w dawnej statystyce*, „Biuletyn Szadkowski” 2010, t.10, s. 245–261.
- Parczewski A., *Monografia Szadku*, Warszawa 1870.
- Puś W., *Dzieje Szadku do początku XVI w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 1.
- Stoynowski A., *Użytkownicy królewszczyzn województw sieradzkiego i łęczyckiego oraz ziemi wieluńskie (XVI–XVIII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1975, t. 23, s. 315–329.
- Sucheni-Grabowska A., *Królewszczyzny*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 r.*, t. I, red. A. Mączaka, Warszawa 1981.
- Sucheni-Grabowska A., *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*, Wrocław 1974.
- Szubbda J., *Monice i inne podsieradzkie królewszczyzny*, cz. 1–2, „Na Sieradzkich Szlakach”, 2008, nr 4, s. 8–12; 2009, nr 2, s. 23–27.
- Wiśnińska-Kluba M., *Szadek w XVI–XVIII w.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1995, R. 11, nr 3, s. 5.
- Wyczański A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500–1580*, Warszawa 1959.
- Zajączkowski S., *O materiałach do geografii historycznej dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna” 1963, t. 22, z. 1, s. 89–99.
- Zajączkowski S., *Sprawa pierwszego zapisu (w świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej)*, „Rocznik Łódzki” 1963, t. 7, nr 10, s. 103–132.

- Zajączkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. 4, s. 5–83.
- Zajączkowski S. M., *Początki folwarku w ziemiach łęczyckiej i sieradzkiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych” 1970, t. 31, s. 1–43.
- Zajączkowski S. M., *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „Slavia Antiqua” 1972, t. 19, s. 21–49.
- Zajączkowski S. M., *Wieś sieradzka w XII–XVI wieku*, [w:] *Szkice z dziejów sieradzkiego*, red. J. Śmiałowski, Łódź 1977, s. 59–71.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S. M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970.

[Wpłynęło: marzec; poprawiono: maj 2015 r.]

CHANGES IN THE SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF RURAL SETTLEMENT ON ROYAL LANDS IN PRE-PARTITION SZADEK DISTRICT

Summary

This article presents the results of geographical and historical research exploring rural settlement on royal lands within Szadek district in the pre-Partition period. In the first part the origins of the villages are examined, mainly on the basis of preserved documents, including their location and ownership/administrative status. They belonged either to a separate Szadek tenure or Sieradz starosty estate, or constituted isolated, small leaseholds on the monarch's land. Next, analysis of socio-economic changes in the villages is carried out, based on tax registers of 1511, 1518 and 1552–1553, inspections and inventories of royal estates of 1564, 1616–1620, 1628–1632, 1659–1665, and hearth-tax rate of 1775. The study includes the demographic potential of the villages, their socio-agrarian structure, area, types of agricultural activity, profitability and sources of income, and the range of feudal dues. Dynamic and comparative research used in the study made it possible to identify development stages: period of economic prosperity and population growth (16th century), period of regress and depopulation (17th century), and period of restoration and economic reactivation (18th century).

Key words: socio-economic structure, rural settlement, royal estates, Szadek district.